بانک توسعه آسیایی، توسعه کسب وکارهای خرد، کوچک و متوسط و تکانه کووید-۱۹

افسانه شفیعی
هیات علمی موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی

فائزه هدایت نظری
پژوهشگر موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی

«بنگاه‌های خرد، کوچک و متوسط» در بسیاری از اقتصادهای جهانی برای ثبات اجتماعی، رشد برابر و فقر مهم هستند و ستون فقرات طبقه متوسط کارگر را در بیشتر کشورها تشکیل می‌دهند. البته، روی دیگر سکه نیز آسیب‌پذیری شدید این واحدها در برابر تکانه‌های محیطی (به ویژه اقتصادی) است، که شیوع بیماری کرونا یکی از مهمترین موارد آن است. نکته جالب توجه در خصوص این واحدها آن است که آنها از یک سو به شدت از شیوع بیماری کرونا و متعاقبا «فاصله‌گذاری اجتماعی» تاثیر گرفته‌اند؛ به‌نحوی‌که طبق برآوردهای مرکز تجارت بین‌المللی در خصوص ۸۵ اقتصاد اروپایی و آسیایی مورد بررسی نشان داد تا پایان سال ۲۰۲۰، از هر پنج بنگاه کوچک، یک بنگاه ورشکست شده و در کنار این مساله، یک نکته تامل‌برانگیز وجود دارد و آن اینکه در بسیاری اوقات به مانند آنچه در گزارشات بانک توسعه آسیایی آمده، واحدهای کوچک و متوسط می‌توانند نقش بسزایی در خروج از شرایط انقباض اقتصادی داشته باشند. این تاکید از آن جهت است که کسب‌وکارهای خرد، کوچک و متوسط محرک تقاضای داخلی بوده و موجب ایجاد اشتغال، نوآوری و رقابت در سطح ملی و منطقه‌ای هستند. همچنین، دسترسی به منابع مالی و بازارهای توسعه یافته هسته اصلی رشد این کسب وکارها در منطقه به‌شمار می‌رود. با توصیفات به‌عمل آمده نوشتار حاضر که توسط «افسانه شفیعی» فارغ‌التحصیل مقطع دکترای اقتصاد از دانشگاه علامه طباطبایی و «فائزه هدایت‌نظری» دانش‌آموخته مدیریت بازاریابی در مقطع دکترا از دانشگاه آزاد، با پرداختن به وضعیت عملکردی این کسب‌وکارها و با اتکاء به نتایج مطالعه پایش کسب‌وکارها، به تبیین الگوی تاثیرپذیری واحدهای کوچک و متوسط از شیوع کرونا و همچنین اقدامات حمایتی دولت در کشورهای مختلف با سطوح توسعه‌یافتگی متفاوت پرداخته است. «افسانه شفیعی» طی سال‌های اخیر با تدوین «برنامه راهبردی توسعه صنایع رقابتی و صادراتی» مباحث نوینی را در این دسته از راهبردها به ویژه در حوزه جایگاه صنایع پتروشیمی و بخش‌های پایین‌دستی آن، معرفی کرده‌اند. کتاب «ساختار صنعتی ایران در آیینه برنامه‌های توسعه‌ای» ایشان را در فصل کتابنامه، مورد بررسی قرار داده‌ایم. مطلب حاضر ضمن مقایسه عملکرد بنگاه‌های خرد، کوچک و متوسط در ایران و کشورهای منتخب، به بررسی نوع اقدامات حمایتی اتخاذ شده در گروه‌های مختلف کشوری پرداخته، پرکاربردترین ابزارها و اصول سیاست‌گذاری بنگاه‌های کوچک و متوسط به ویژه در مواجه با تکانه‌های برون‌زای جهانی را معرفی می‌کند.

۱. جایگاه اقتصادی کسب‌وکارهای خرد، کوچک و متوسط

شرکت‌های کوچک و متوسط طبق گزارش انتشار شده توسط «مجمع جهانی واحدهای کوچک و متوسط» در حال حاضر ۶۰ درصد از نیروی کار جهانی را تشکیل می‌دهند و در حقیقت می‌توان آنها را به مثابه نیروگاه اشتغال، نوآوری و کارآفرینی خطاب کرد. اهمیت اقتصادی این واحدها به‌ویژه در کشورهای آسیایی بسیار بالاتر است؛ به‌نحوی که طبق گزارش بانک توسعه آسیایی، از مجموع کل واحدهای اقتصادی، به‌طور متوسط ۹۷٫۲ درصد مربوط به واحدهای کوچک و متوسط است. این واحدها به‌طور متوسط سهمی بالغ بر ۶۹٫۴ درصد نیروی کار شاغل و ۴۱٫۱ درصد از تولید ناخالص داخلی سال ۲۰۲۰-۲۰۱۹ را به خود اختصاص می‌دهند. این سهم به‌طور متوسط طی ده سال اخیر با شیب ملایم در حال افزایش بوده است؛ هرچند تکانه ناشی از شیوع کووید-۱۹ در سال ۲۰۲۰ منجر به بروز نااطمینانی و انقباض رشد اقتصادی شده، اما همچنان به واحدهای خرد، کوچک و متوسط به‌عنوان حلقه نجات کشورهای در حال توسعه آسیایی توجه می‌شود. به‌منظور دریافت دقیق‌تر دلیل اهمیت و مجرای تاثیرپذیری کسب‌وکارهای خرد، کوچک و متوسط از شیوع کرونا، ابتدا لازم است به صورت آماری برشی از حوزه‌های عملکرد اقتصادی این واحدها با تاکید بر کشورهای آسیایی ارائه شود. ضمنا به منظور دریافت درس‌های قابل کاربرد برای اقتصاد داخل، در هر بخش تلاش شده تا با اشاره به آمارهای مشابه در اقتصاد ایران، انطباق‌پذیری بیشتری در تحلیل‌ها صورت پذیرد. با توصیفات به‌عمل آمده نتایج حاکی از بررسی‌ها نشان داد که:

- بیشتر کسب‌وکارهای خرد، کوچک و متوسط در بخش خدمات اشتغال دارند. در کشورهای جنوب شرقی آسیا، ۸۹ - ۶۱ درصد از این کسب‌وکارها به بخش خدمات (عمدتا تجارت عمده‌فروشی، خرده‌فروشی و سایر خدمات مانند محل اقامت و خدمات غذایی) اشتغال دارند. این در حالی است که فعالیت این واحدها در بخش تولیدی (عمدتا فرآوری مواد غذایی) در محدوده بین ۵ تا ۱۷ درصد تولید در هر کشور قرار دارد. در ایران بنگاه‌های خرد، کوچک و متوسط با برخورداری از سهم ۹۹٫۵ درصدی از کل تعداد بنگاه‌ها، از متوسط سهم ۱۶٫۸ درصدی از ارزش‌افزوده و ۲۷ درصدی از اشتغال کشور طی یک دهه اخیر برخوردار بوده است. از این میزان حدود ۸۰ درصد در بخش‌های خدماتی شاغل هستند (سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی).
- بیشتر کسب‌وکارهای خرد، کوچک و متوسط در جنوب شرقی آسیا به‌طور معمول با فناوری‌های پایین در بازارهای داخلی کار می‌کنند و صاحبان مشاغل آنها چندان رشدمحور عمل نمی‌کنند. تنها بخش کوچکی از بنگاه‌های کوچک و متوسط در منطقه شامل کارآفرینان جوان، شرکت‌های نوپا و شرکت‌های مبتنی بر فناوری است. لذا بازار فعالیت بسیاری از واحدهای خرد، کوچک و متوسط به ناچار محدود به

بخش محلی و نهایتا ملی خواهد شد. در مقام مقایسه، در ایران نیز بخش عمده واحدها با فناوری‌های پایین مشغول فعالیت هستند. در این ارتباط، طبق آمارهای سازمان سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی از مجموع فعال در ۳۸۸ خوشه صنعتی شناسایی شده، تنها ۰٫۵ درصد از واحدها مجهز به فناوری‌های بالا و بین‌المللی هستند و و محصولی را تولید می‌کنند که قابلیت عرضه در بازارهای بین‌المللی را دارا باشد.

- در سراسر منطقه جنوب شرق آسیا، بسیاری از کسب‌وکارهای خرد، کوچک و متوسط ثبت نشده و به‌صورت غیررسمی فعالیت می‌کنند و موانع توسعه تجارت، به‌ویژه در سطح جهانی را ایجاد می‌کنند. کشورهایی مانند لائوس و ویتنام برای ترغیب بیشتر این کسب‌وکارها به عضویت در سیستم‌های ثبت مشاغل خود اصلاحاتی انجام داده‌اند. در ایران نیز بیش از ۳۰ درصد واحدهای خرد، کوچک و متوسط به عنوان کسب‌وکارهای غیررسمی محسوب می‌شوند که ضمن ایجاد چالش در بازار رقبای رسمی، امکان بهره‌مندی از روش‌های حمایتی جمعی را نیز کاهش می‌دهند
- کسب‌وکارهای خرد، کوچک و متوسط به‌میزان گسترده‌ای در خارج از پایتخت کشورها گسترش یافته و پراکنده شده‌اند. در جنوب شرقی آسیا، حدود ۷۲ تا۸۵ درصد از کسب‌وکارهای خرد، کوچک و متوسط در مناطق روستایی فعالیت می‌کنند و فقط حدود ۱۵ تا ۲۸ درصد باقی مانده در شهرهای پایتخت مستقر هستند. این امر در حالی است که گسترش محلی این کسب‌وکارها موجب ایجاد بحران در متنوع نمودن فعالیت‌های اقتصادی می‌شود. به‌طور مثال در بسیاری از کشورهای این منطقه، فقدان زیرساخت‌های اولیه مانند زیرساخت‌های برق و حمل‌ونقل یک مانع اصلی در توسعه کسب‌وکارهای محلی است. در ایران اگرچه ضعف برخورداری بسیاری از واحدهای کوچک و متوسط از زیرساخت‌های پشتیبان به‌مانند تجربه بسیاری دیگر از کشورهای آسیایی وجود دارد، اما یک اشکال دیگر که به چشم می‌خورد توزیع نامتوازن این واحدها به لحاظ آمایشی است که عمدتا در محدوده برخی کلان‌شهرها رخ داده و در بسیاری از مناطق مرزی (که می‌تواند زمینه خوبی برای توسعه بازار این واحدها در بخش صادراتی نیز به شمار رود)، استقرار این واحدها محدود است. دلیل مهم این عدم توازن، مجددا کمبود زیرساخت‌های پشتیبان در مناطق کمتر برخوردار است که در صورت بهبود، می‌تواند نیروهای کار ماهرتر به کسب وکارهای نوآوری محلی در این مناطق را جذب کند.

با ویژگی‌های برشمرده به شرح فوق، اکنون به خوبی می‌توان دریافت که موضوع بنگاه‌های خرد، کوچک و متوسط به مانند یک شمشیر دولبه است. از یک سو به واسطه قدرت چانه‌زنی پایین و همچنین اشکالاتی نظیر سازمان‌نیافتگی و کمبود دسترسی به زیرساخت‌ها، در برابر تکانه‌های محیطی (همچون فاصله‌گذاری اجتماعی) و اقتصادی (رکود ناشی از کووید-۱۹) بسیار شکننده هستند و از سوی دیگر به واسطه برخورداری از سهم بالا در اقتصاد سریعا تکانه وارده به این واحدها در پیکر اقتصاد خود را نشان می‌دهد. لذا، جای تعجب نیست که چرا در بسیاری از کشورهای جهان موضوع حمایت از این گروه اقتصادی، در اولویت‌های بالای سیاستی قرار گرفته است. در بخش بعدی به تبیین انواع روش‌های حمایتی در کشورهای منتخب آسیایی پرداخته می‌شود.

۲. سیاست‌ها و مقررات ناظر بر حمایت از واحدهای خرد، کوچک و متوسط در دوران کرونا

اهم سیاست‌ها و مقررات ناظر بر حمایت از واحدهای خرد، کوچک و متوسط که در تجربیات جهانی مورد استفاده قرار گرفته است را می‌توان در ۴ گروه به صورت: ۱- حمایت‌های تامین مالی، ۲- حمایت‌های مالیاتی، ۳- حمایت‌های مرتبط با اشتغال، و ۴- حمایت‌های ناظر بر کسب‌وکار طبقه‌بندی نمود. این موارد به شرح زیر و برحسب کشورهای مورد بررسی قرار دهید.

۲-۱. حمایت‌های تامین مالی

در این رابطه ۵ ابزار به صورت مشترک میان کشورهای مورد قرار داشته است که عبارت بودند از: ۱- حمایت‌های مرتبط با تزریق سرمایه در گردش، ۲- ساختاردهی مجدد جریان بدهی‌ها، ۳- تسهیل شرایط اعطای وام، ۴- تعیین وام‌های جدید، و ۵- تعیین ضمانت وام برای واحدهای واجد شرایط. طبق جدول، بیشترین تمرکز حمایت‌های صورت گرفته در خصوص دو موضوع ساختاردهی مجدد جریان بدهی در واحدهای کوچک و متوسط و همچنین تعیین ضمانت وام برای واحدهای واجد شرایط بوده است. این امر بار مالی کمتری به نسبت سایر ابزارها در پی داشته است (جدول ۱).

جدول ۱. انواع ابزارهای حمایت تامین مالی از بنگاه‌های خرد، کوچک و متوسط متاثر از شیوع کرونا برحسب گروه‌های کشوری

		حمایت‌های مرتبط با تامین مالی و تزریق سرمایه در گردش	استمهال و ساختاردهی مجدد جریان بدهی‌ها	تسهیل شرایط اعطای وام و کاهش نرخ سود بانکی	تعیین وام‌های جدید و اورژانسی برای واحدهای مشمول	تعیین ضمانت وام برای واحدهای واجد شرایط
کشورهای بادرآمد پایین	کامبوج		√	√	√	√
	لائوس		√	√	√	√
	میانمار		√	√		√
کشورهای بادرآمد متوسط	فیلیپین	√	√	√	√	√
	ویتنام		√	√	√	√
	اندونزی	√	√	√	√	√
	مالزی	√	√	√	√	√
	چین	√	√	√	√	√
	تایلند	√	√	√	√	√
کشورهای بادرآمد بالا	برونئی				√	√
	ژاپن	√	√			
	کره جنوبی	√	√	√	√	√
	سنگاپور		√		√	√

منبع: Map of SME-Support Measures in Response to COVID-19." 14 April 2020

۲-۲- حمایت‌های مالیاتی

در این رابطه از ۴ ابزار به صورت کاهش مالیات‌های شرکتی، استرداد وجوه مالیاتی، تعیین مشوق‌های مالیاتی برای سرمایه‌گذاری‌های جدید، اعمال تخفیفات مالیاتی در بخش مالیات‌های غیرمستقیم و پرداخت‌های بیمه‌ای استفاده شد که اطلاعات مربوط به آن در جدول ۲ قرار دارد.

جدول ۲. انواع ابزارهای حمایت مالیاتی از بنگاه‌های خرد، کوچک و متوسط متاثر از شیوع کرونا برحسب گروه‌های کشوری

		کاهش مالیات‌های شرکتی	استرداد وجوه مالیاتی	تعیین مشوق‌های مالیاتی برای سرمایه‌گذاری‌های جدید	تخفیفات مالیاتی در خصوص مالیات بر ارزش افزوده، تعهدات بیمه‌ای، ...
کشورهای بادرآمد پایین	کامبوج	√			
	لائوس				√
	میانمار				
کشورهای بادرآمد متوسط	فیلیپین	√	√		√
	ویتنام	√			√
	اندونزی	√	√		√
	مالزی	√	√		√
	چین	√		√	
	تایلند	√			√
کشورهای بادرآمد بالا	برونئی	√			
	ژاپن	√			
	کره جنوبی	√			
	سنگاپور	√			√

منبع: Map of SME-Support Measures in Response to COVID-19." 14 April 2020

جدول ۲. انواع ابزارهای حمایت مالیاتی از بنگاه‌های خرد، کوچک و متوسط متاثر از شیوع کرونا برحسب گروه‌های کشوری

		یارانه دستمزد	حمایت از واحدهای خویش‌فرما	مزایای بیکاری	تعیین ضوابط و ترتیبات جدید کاری	پرداخت یارانه آموزش نیروی کار
کشورهای بادرآمد پایین	کامبوج لائوس میانمار					√
کشورهای بادرآمد متوسط	فیلیپین			√	√	√
	ویتنام			√		√
	اندونزی		√		√	√
	مالزی		√			√
	چین	√				
	تایلند			√	√	
کشورهای بادرآمد بالا	برونئی				√	√
	ژاپن		√		√	√
	کره جنوبی	√			√	√
	سنگاپور	√			√	√

منبع: Map of SME-Support Measures in Response to COVID-19." 14 April 2020

جدول ۴. ابزارهای حمایتی ناظر بر کسب‌وکار در بنگاه‌های خرد، کوچک و متوسط متاثر از شیوع کرونا برحسب گروه‌های کشوری

		کاهش هزینه دسترسی به تسهیلات عمومی	کاهش اجاره	کاهش کارمزدهای دولتی	کاهش موانع وارداتی	اجرای برنامه‌های حمایت از گروه‌های خاص	ارائه کوپن برای خدمات کسب‌وکاری
کشورهای بادرآمد پایین	کامبوج لائوس میانمار		√	√			√
کشورهای بادرآمد متوسط	فیلیپین		√				
	ویتنام			√			√
	اندونزی		√	√			
	مالزی	√	√			√	√
	چین	√	√	√	√	√	√
	تایلند		√				√
کشورهای بادرآمد بالا	برونئی	√					
	ژاپن	√	√	√		√	
	کره جنوبی	√	√		√		
	سنگاپور	√	√				

ماخذ: Map of SME-Support Measures in Response to COVID-19." 14 April 2020

طبق جدول ۲، مشخص می‌شود معمول‌ترین روش حمایت مالیاتی در کشورهای مورد بررسی عبارت بودند از کاهش مالیات‌های شرکتی و ارائه تخفیفات مالیاتی. در هر دو روش هزینه تمام شده تولید در واحدها تحت تاثیر قرار می‌گیرد. در برابر این روش، در برخی کشورهای با درآمد متوسط اقدام به استرداد وجوه مالیاتی شده است، اما به سبب بار مالی حاصله، فراوانی آن در کل مجموعه مورد بررسی بسیار محدود بوده است (جدول ۲).

۳-۲. حمایت‌های مرتبط با اشتغال

در این رابطه ۵ ابزار به صورت مشترک میان کشورهای مورد قرار داشته است که عبارت بودند از: ۱- پرداخت یارانه دستمزد، ۲- حمایت از واحدهای خویش‌فرما، ۳- پرداخت مزایای بیکاری، ۴- تسهیل ضوابط کاری و ۵- حمایت از توانمندسازی نیروی انسانی. در جدول ۳ اطلاعات تفصیلی ناظر بر فراوانی بکارگیری هر یک از روش‌های برشمرده برحسب گروه‌های کشوری مختلف ارائه شده است. طبق جدول، عمده حمایت‌های ناظر بر امر اشتغال، به صورت تعیین ترتیبات انعطاف‌پذیرتر و توانمندسازی نیروی کار بوده است و از پرداخت یارانه مستقیم کمترین بهره‌گیری به عمل آمده است (جدول ۳).

۴-۲. حمایت‌های ناظر بر کسب‌وکار

در این رابطه از ۶ ابزار به صورت کاهش هزینه‌های دسترسی به تسهیلات عمومی، کاهش اجاره بها، کاهش کارمزدهای دولتی، کاهش موانع وارداتی، اجرای برنامه‌های حمایت از گروه‌های خاص، ارائه کوپن برای خدمات کسب‌وکاری استفاده شد که اطلاعات مربوط به آن در جدول ۴ قرار دارد. طبق جدول، پرکاربردترین ابزار حمایتی در بخش کسب‌وکاری مربوط به کاهش اجاره‌ها بوده است که به واسطه ناظر بودن آن بر روابط کسب‌وکاری میان واحدها، کمترین بار مالی را برای دولت داشته است (جدول ۴).

۳. جمع‌بندی

جایگاه بنگاه‌های خرد، کوچک و متوسط در اقتصاد جهان و همچنین اقتصاد ایران جایگاه بسیار مهمی است، چرا که از یک سو این واحدها در برابر تکانه‌های محیطی (در حال حاضر شیوع کرونا) بسیار شکننده هستند و از سوی دیگر به واسطه برخورداری از سهم بالا در اقتصاد سریعا تکانه وارده به این واحدها در تولید و اشتغال خود را نشان می‌دهد. به تناظر بروز مشکلات بیکاری و عدم توازن درآمد، تعارضات اجتماعی نیز حادث می‌شود. در بیشتر کشورهای جهان (کشورهای با درآمد پایین، متوسط و بالا) موضوع حمایت از واحدهای خرد، کوچک و متوسط، در اولویت بالای سیاستی قرار گرفته است. معمول‌ترین روش‌های حمایت از واحدهای کوچک و متوسط در هر سه گروه کشورهای با درآمد پایین، متوسط و بالا عبارتند از: حمایت‌های مرتبط با تزریق سرمایه در گردش، ساختاردهی مجدد جریان بدهی‌ها، تسهیل شرایط اعطای وام، تعیین وام‌های جدید، و ۵- تعیین ضمانت وام برای واحدهای واجد شرایط. از میان روش‌های برشمرده، مرسوم‌ترین ابزارها به صورت استمهال بدهی‌ها و تعیین ضمانت اخذ وام، اعمال تخفیف بر مالیات‌های مستقیم، اتخاذ ترتیبات تسهیل‌گرایانه در خصوص روابط کاری و الزام واحدهای اقتصادی در کاهش هزینه اجاره‌بها در روابط کسب‌وکاری خود بوده است. مروری بر پرکاربردترین ابزارهای مورد استفاده نشان می‌دهد که دولت در کشورهای مورد بررسی عمده حمایت مستقیم خود را در بخش تامین مالی انجام داده و در رابطه با سایر روشهای حمایتی، عمدتا جهت حرکت را به صورت ارشادی و غیرمستقیم با کمترین بار مالی قرار داده است. با عنایت به اینکه نشان داده شد که ویژگی‌ها و مشکلات مربوط به واحدهای کسب‌وکار کوچک و متوسط در ایران نیز مشابه با تجربیات جهانی است، لذا توجه به روش‌های مرسوم مورد استفاده و در رابطه با هر یک پرکاربردترین ابزارهای مورد استفاده در حمایت از این واحدها، می‌تواند مبنایی برای بسته‌های حمایتی مشابه در کشور باشد.

یادداشت‌ها

بنگاه‌های خرد، کوچک و متوسط
Micro, Small & Medium Enterprises (MSME)
فاصله‌گذاری اجتماعی Social Distancing
مجمع جهانی واحدهای کوچک و متوسط World SME Forum

منابع

۱. سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی (۱۳۹۶)، بنگاه‌های کوچک و متوسط: حال و آینده. معاونت صنایع کوچک
2. ADB (2020), Global COVID19- Business Impact Survey Asia Small and Medium Sized Enterprise Monitor 2020